

ΝΑΥΠΑΚΤΙΑΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ

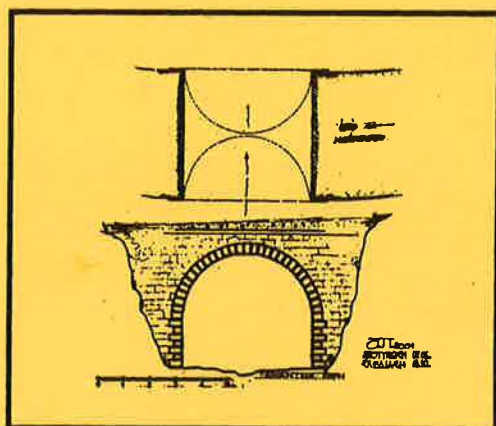
Γ' ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ
ΝΑΥΠΑΚΤΟΣ 20-21 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2001

ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Δ' ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ
ΝΑΥΠΑΚΤΟΣ 2 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2002

ΝΑΥΠΑΚΤΙΑΚΑ ΙΓ' (2002-2003)

Ανάτυπο

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΝΑΥΠΑΚΤΙΑΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ
ΑΘΗΝΑ 2004

Ο ΤΑΦΟΣ ΤΗΣ «ΓΟΝΟΚΛΗΣΙΑΣ»
ΣΤΑ ΟΡΙΑ ΑΡΤΟΤΙΝΑΣ-ΓΡΑΜΜΕΝΗΣ ΟΞΥΑΣ.
ΕΝΑΣ ΠΑΡΑΜΕΛΗΜΕΝΟΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΣ ΤΑΦΟΣ
ΣΤΑ ΒΑΡΔΟΥΣΙΑ*

Το μνημείο που θα σας παρουσιάσω στη συνέχεια δεν είναι άγνωστο στην έρευνα¹, όμως παρέμεινε για δεκαετίες αδιάφορο για τις αρμόδιες αρ-

* Ο Δημ. Βλάχος π. Πρόεδρος του Συλλόγου Γραμμενοξυωτών τον οποίο ρωτήσαμε στις 21.11.2003 ήταν κατηγορηματικός: «Η Χωνοκλησιά ανήκει στο Δημοδιαμέρισμα Γραμμένης Οξύας Δήμου Αποδοτίας Νομού Αιτωλοακαρνανίας. Στα 150 μ. αρχίζει το αρτοτινό-φωκικό σύνορο». Η άποψη αυτή εναρμονίζεται και με όσα γράφει ο Αρτοτινός Δ. Λουκόπουλος: «Ήμαστε αντίκρυα στη Σιτίτσα [Γραμμένη Οξύα], στο μέρος που λένε οι Σιστινοί «Γονοκλησιά», πάνω στο δικό τους σύνορο. Δεξιά και παραπάνω αρχίζει το «Αρτοτινό», μα εδώ που στεκόμαστε είναι «Σιστινό». (Χαραλ. Δ. Χαραλαμπίδου): Ιστοριογραφικά Ναυπακτίας, Αθήνα 1985, σ. 149).

Και οι Αρτοτινοί το θεωρούν «δικό» τους και πάντα εκδηλώνουν το ενδιαφέρον τους γι' αυτό. Άλλωστε η πρώτη επίσκεψη αρχαιολόγου στο μνημείο προκλήθηκε από Αρτοτινό. Οι δύο Δήμοι (Αποδοτίας και Βαρδουσίων) και τα δύο δημοδιαμερίσματα Γραμμένης Οξύας και Αρτοτίνας ας ενώσουν τις δυνάμεις τους για την διάσωση και ένταξη του μνημείου στις αναπτυξιακές ανάγκες της περιοχής.

Χαρ. Δ. Χαραλαμπίδου

Πρόεδρος Ε.Ν.Α.Μ. - Δ/ντής του π. «ΝΑΥΠΑΚΤΙΑΚΑ».

1. Το επισκέφτηκε στις αρχές του 20ού αι. ο Γ. Κρέμος, σύμφωνα με μαρτυρία του Νικ. Γ. Παπαδάκι, ΑΔ 6 (1920-21), Αθήνα 1923, παράρτημα, σ. 153: «Τέλος Βωμιών πλέον κῶμαι πιστοῦνται ἐκ λειψάνων δύο ἐν τῇ λεκάνῃ τοῦ ἄνω Εὐήνου ἐκατέρωθεν τῆς Ἀρτοτίνας, ἥτοι ἀνατολικῶς αὐτῆς πέραν τῆς χαράδρας ἀνὰ τοὺς ἀμπελῶνας (ὁπόθεν καὶ ἐπιγραφὴ ἐπιτυμβία παραδίδεται, ἡφανισμένη) καὶ ἑτέρα 1½ ὥραν βορείως ἐπὶ κλιτύων τῆς Ὀξειᾶς πλέον, ὅπου καὶ τάφος καμαρωτὸς μέγας (λέγουσι 4 μ. Χ 2), μακεδονικὸς κατὰ τὰς περιγραφὰς αὐτοπτῶν (μὲ ἕδρας λιθίνας ἐντὸς κλπ.), εὐρέθη πρὸ 20ετίας ὑπὸ Γ. Κρέμου, ἀλλὰ σεσυλημένος ἐκτὸς ἀγγείων τινῶν, ἐν οἷς ῥητῶς πινάκια μελαμβραφῇ, λέγουσι, μὲ γραπτὸν κισσὸν περὶ τὰ χεῖλη». Ο Νικ. Γ.

χές του Υπουργείου Πολιτισμού ως το 1969 που, με ενέργειες ενός ντόπιου ανώτατου τότε αξιωματικού, του Αρτοτινού υποστρατήγου Ι. Ν. Ζαρονίκου², και «έντολῃ τοῦ Υπουργείου»³, μετέβη ένας βυζαντινολόγος, ο ακαδημαϊκός σήμερα Παναγιώτης Βοκοτόπουλος, να διαλευκάνει ένα μυστήριο που απασχολούσε τους κατοίκους της Αρτοτίνας (και όχι μόνον αυτούς). Ποιό ήταν το μυστήριο; Ήταν οι παραδόσεις του τόπου για την ύπαρξη μιας «χωμένης εκκλησιάς»⁴ στην ομώνυμη περιοχή «Χωνοκλησιά ή Γονοκλησιά»⁵, έτσι όπως καταγράφονται στα γραπτά του Δημήτρη Λου-

Παπαδάκης επαναλαμβάνοντας σ' αυτό το σημειώμά του δύο φορές το ρ. λέγουσι επιβεβαιώνει το συμπέρασμα ότι δεν επισκέφτηκε το μνημείο, αλλά αντλεί από άλλους –χωρίς να κατονομάζει– τις πληροφορίες του.

Τις άλλες αναφορές για το μνημείο βλ. στο βιβλίο του Χαράλ. Δ. Χαραλαμπίδου, Ιστοριογραφικά Ναυπακτίας [Ναυπακτικά Μελετήματα Γ], Αθήνα 1985, σ. 149-150. Βλ. ακόμη, S. Bommeljé - P. Doorn - M. Deylius - J. Vroom - Y. Bommeljé - R. Fagel - H. van Wijngaarden, Aetolia and the Aetolians. Towards the Interdisciplinary Study of a Greek Region [Parnassus press], Utrecht 1987, σ. 84, λ. Grammeni Oxya, όπου και οι σχετικές βιβλιογραφικές αναφορές.

2. Στις έντονες συζητήσεις για την ύπαρξη του «περίεργου» μνημείου στα καφενεία του χωριού κατά τη διάρκεια των θερινών διακοπών συμμετείχε και ο Ι. Ν. Ζαρονίκος, ο οποίος ενδιαφέρθηκε αργότερα για το μνημείο με ενέργειές του προς το αρμόδιο Υπουργείο, όπως επίσης και, ως Πρόεδρος του Συλλόγου των εν Αθήναις Αρτοτινών, να προλογίσει μικρό τεύχος που περιέλαβε δυο άρθρα του Δημ. Λουκόπουλου για την Αρτοτίνα, Αθήναι 1971 (έκδοσις επί τη 150ετηρίδι της Παλιγγενεσίας).

3. Βλ. Π. Α. Βοκοτοπούλου, «Βυζαντινά και μεσαιωνικά μνημεία Αιτωλίας - Ακαρνανίας 1968», ΑΔ 24 (1969), Χρονικά, Αθήναι 1970, σ. 242-243. Το χρονικό σημείωμα του Βοκοτόπουλου αποτέλεσε το μόνο έγκυρο γραπτό κείμενο για το μνημείο από αυτόπτη μάρτυρα σε μια χρονική περίοδο που η επίσκεψή του χώρου ήταν δυσκολότατη.

4. Βλ. Δημ. Λουκοπούλου, Στα βουνά του Κατσαντώνη, [Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, 69], Αθήνα χ.χ., σ. 11-13.

5. Ο Λουκόπουλος επιμένει στην παράδοση της «γονοκλησιάς» και σημειώνει: «Από το γονυκλίσια δίχως άλλο προέρχεται το γονοκκλησιά με παρετυμολογία» (δ.π., σ. 12 σημ. 1). Πάντως και στη μια περίπτωση (γονοκκλησιά) και στην άλλη (χωνοκκλησιά) παρατηρείται ένας συμφυρμός που ερμηνεύεται από την υπόσκαφη υπόσταση του μνημείου και τις αμφιβολίες για τη χρήση του. Στο Σιδηρόκαστρο Σερρών ένας λαξευμένος στο βράχο τάφος μακεδονικού τύπου αποτελεί το ιερό της εκκλησίας του Αγίου Δημητρίου. Για τον τάφο αυτό βλ. Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, «Σιδηρόκαστρον», ΑΔ 22, Χρον. Β' 2, σ. 427, πίν. 313 δ.

κόπουλου⁶ –επίσης Αρτοτινού– κι αυτές οι παραδόσεις ήταν που κίνησαν το δικό μου ενδιαφέρον να επισκέπτομαι την περιοχή από την εποχή που περνούσα τα καλοκαίρια μου στο χωριό και ζούσα τις αφηγήσεις συγγενών και μεγαλύτερων⁷. Η προτελευταία επίσκεψή μου πραγματοποιήθηκε στις 24 Μαΐου 1971 με συνοδό τον Αρτοτινό Ιωάννη Αθανασίου Κάππα⁸, άριστο γνώστη της τοπογεωγραφίας της περιοχής και η τελευταία στις 22-10-2001.

Συναισθηματικοί επομένως λόγοι, όπως συνέβαινε και με άλλο αρχαιολογικό μνημείο της γενέτειράς μου στο Μεσολόγγι⁹, με έδεναν με το μνημείο αυτό από τα παιδικά μου χρόνια.

Το μνημείο, που ασφαλώς και δεν ήταν εκκλησιά, βρίσκεται ΒΑ του χωριού Γραμμένη Οξυά¹⁰, σε απόσταση μιας περίπου ώρας πεζοπορίας,

6. Για τη ζωή και το έργο του φωτισμένου δασκάλου του τόπου και του έθνους Δημήτρη Λουκόπουλου, βλ. το ειδικό αφιέρωμα του περιοδ. *Ελεύθερα Γράμματα*, τεύχ. 59, 15 Ιαν. 1947, σ. 17-28.

7. Οι πρώτες επαφές με το μνημείο τοποθετούνται στα τέλη της δεκαετίας του '50, όταν ikέτευα τον ιερέα του χωριού να περιλαμβάνει στο εορταστικό πρόγραμμα των εξωκκλησιών και την απομακρυσμένη Αγ. Μαρίνα. Στο φωτογραφικό αρχείο του Β. Κοτρώνη θα υπάρχουν, ελπίζω, φωτογραφικές απεικονίσεις του τριήμερου πανηγυριού της «Αγία Μαρίνας», που μας επέτρεπε τις εγγύτερες ή πιο απομακρυσμένες τοπογραφικές αναγνώσεις στην περιοχή.

8. Έχουν περάσει τριάντα και πλέον χρόνια από τότε και οι θερμές ευχαριστίες που οφείλω στον άνθρωπο που με συνόδευσε στην τελευταία μου επίσκεψη στο μνημείο δεν έχουν χάσει την επικαιρότητά τους σ' αυτό το μεγάλο χρονικό διάστημα που μεσολάβησε. Από τότε ξαναεπισκέφτηκα το μνημείο στις 22-10-2001.

9. Πρόκειται για τις επιβλητικές «ρωμαϊκές θέρμες» κοντά στο Μεσολόγγι, ένα μνημείο που πρωτοπαρουσίασα στη «Συνάντηση Προυσού» (Επιστημονικό Συμπόσιο του διοργάνωσε η Εταιρεία Στερεοελλαδικών Μελετών, στον Προυσό) και ανακοίνωσα στο Α' Διεθνές Αρχαιολογικό Συμπόσιο Αιτωλοακαρνανίας (που διοργάνωσε η ΣΤ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων σε συνεργασία με τη Νομαρχία Αιτωλοακαρνανίας, Δεκ. 1991, στο Μεσολόγγι). Το μνημείο ανασκάπτεται από την ΣΤ' Εφορεία και πρόκειται να παρουσιαστεί στο Ιστορικό και Αρχαιολογικό Συνέδριο του οργανώνεται από την Ιστορική και Αρχαιολογική Εταιρεία Δυτικής Στερεάς Ελλάδος την προσεχή Άνοιξη στο Αγρίνιο [Σημ. ε.π. Το Συνέδριο πραγματοποιήθηκε στο Αγρίνιο 15-17 Μαρτίου 2002].

10. Για το χωριό βλ. Σπυρ. Παπασπύρου, Γραμμένη Οξυά, Αιτωλοακαρνανική και Ξυρτανική Εγκυκλοπαιδεία, τόμ. Β, Αθήνα χ.χ., σ. 723-725.

στα όρια των σημερινών Δημοδιαμερισμάτων Γραμμένης Οξυάς και Αρτοτίνας με καλύτερη πρόσβαση, όπως μαθαίνω σήμερα, από την πρώτη μ' έναν πρόσφατο δασικό βατό δρόμο που πλησιάζει στη θέση του μνημείου. Άλλοτε η πρόσβαση στο χώρο από την Αρτοτίνα απαιτούσε πεντέμιση ώρες πεζοπορία. Η περιοχή, που ονομαζόταν «Καλογερικά», ανήκε κατά παράδοση στη γνωστή Μονή Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου Αρτοτίνας, στην οποία εμόνασε ο ήρωας της Ελληνικής Επανάστασης Αθανάσιος Διάκος¹¹. Πρόκειται για ένα φυσικό έξαρχμα γης (η δυτική πλευρά του οποίου στρέφεται προς το χωριό Αρτοτίνα) που βρίσκεται ψηλότερα από το ρέμα – παραπόταμο του Ευήνου που συναντιέται με το κύριο ρεύμα του ποταμού ακριβώς κάτω από τη Μονή του Προδρόμου.

Το μνημείο κρύβεται, καταχωμένο πράγματι στο έδαφος σε τέτοιο σημείο, ώστε δεν είναι εξωτερικά ορατό (πίν. 1) και δύσκολα το εντοπίζει κανείς όταν δεν ξέρει τη θέση του. Η πλούσια βλάστηση από δρυς και θαμνοειδή που το περιβάλλει και το ασβεστολιθικό πέτρωμα με τα παραλλακτικά βρύα καθιστούν δύσκολη όχι μόνο την αναγνώριση, αλλά και την εξωτερική φωτογράφισή του. Ότι πρόκειται όμως για ταφικό μνημείο δεν υπήρξε καμιά αμφιβολία από τους αρχαιολόγους που το επισκέφτηκαν (π.χ. ο Γ. Κρέμος, ο Γ. Σωτηριάδης¹² και ο Π. Βοκοτόπουλος¹³) ή έγινε γνωστό σε άλλους από τις λίγες, σποραδικές και σύντομες αναφορές στην υπάρχουσα βιβλιογραφία (π.χ. ο Νικ. Γ. Παπαδάκης ή ο Δημ. Παντερμαλής)¹⁴.

Στην οροφή του τάφου, στο κλειδί της καμάρας (πίν. 15, 17, 18) και προς το Α μέρος, οι τυμβωρύχοι άνοιξαν, γκρεμίζοντας προς τα μέσα έναν από τους λίθους, τον τάφο και μπήκαν για να τον συλήσουν. Τη δίοδο αυτή ακολουθεί σήμερα και ο επισκέπτης του μνημείου, με τη διαφορά ότι στο χρονικό διάστημα που διέρρευσε οι θολίτες που κατέπεσαν είναι περισσότεροι (πίν. 9). Στη ΝΑ γωνία την είσοδο διευκολύνει ο σωρός του κατα-

11. Βλ. Δημ. Λουκόπουλου, *Στα βουνά του Κατσαντώνη*, σ. 13.

12. Βλ. ΑΔ 6 (1920-21), Αθήναι 1923, σ. 153. Πρβλ. Δημ. Λουκόπουλου, *Στα βουνά του Κατσαντώνη*, σ. 12.

13. Βλ. σημ. 3 εδώ.

14. Βλ. σημ. 1 εδώ. Βλ. επίσης Δημήτρη Παντερμαλή, «Ο νέος μακεδονικός τάφος της Βεργίνας», *Μακεδονικά* 12 (1972) 178.

πεσμένου υλικού και των φερτών χωμάτων που εισέρχονται από το άνοιγμα των τυμβωρύχων και τη φθορά του χρόνου στον εσωτερικό χώρο του μνημείου.

Ο μονοθάλαμος τάφος έχει μικρές διαστάσεις και είναι σχεδόν τετράγωνος. Το μήκος της βόρειας πλευράς με κατεύθυνση από Α προς Δ (όπως και ο κύριος άξονας του μνημείου) είναι 3,07 μ., η νότια πλευρά είναι 3,12 μ., ενώ το πλάτος του είναι 3,09 μ. στη δυτική και ανατολική πλευρά. Το ύψος εσωτερικά φτάνει στα 3,10 μ., ενώ η διαγώνιος ΒΑ/ΝΔ γωνίας είναι 4,48 μ.

Στη δυτική πλευρά του τάφου η είσοδος του μνημείου είναι σφραγισμένη· μοιάζει με τυφλό παραλληλόγραμμο αψίδωμα στο δυτικό τοίχο, του οποίου τη βόρεια παραστάδα ορίζει ο συνεχιζόμενος προς Δ βόρειος τοίχος του θαλάμου. Για το σφράγισμα έχει χρησιμοποιηθεί ασβεστοκονίαμα.

Το μνημείο εδράζεται σε κρηπίδωμα του οποίου η ευθυντηρία εξέχει εσωτερικά 0,09 μ. Οι τοίχοι και η οροφή είναι κατασκευασμένοι από ασβεστολιθικούς εντόπιους γωνιόλιθους κατά το γνωστό σύστημα της καμαρωτής στέγασης (πίν. 7,11). Οι διαστάσεις των λίθων στο ορατό μέρος των εσωτερικών επιφανειών έχουν 0,60-1,40 μ. μήκος και 0,36-0,47 μ. ύψος, έτσι ώστε το χτίσιμο να εμφανίζει στο εσωτερικό κανονικούς ισούψείς δόμους. Το μέτωπο των λίθων προς το εσωτερικό είναι επιμελώς επεξεργασμένο με βελόνι, ενώ στην εξωτερική πλευρά, που είναι μέσα στο έδαφος και δεν ήταν ορατή, οι λίθοι παρέμειναν εντελώς ανεπεξέργαστοι.

Ο ανατολικός τοίχος του τάφου, (πίν. 9-11) δεν διατηρείται ως την κορυφή επειδή η πτώση των δόμων με το άνοιγμα των τυμβωρύχων διευκολύνθηκε. Με το πέρασμα του χρόνου η μερική κατάρρευση σ' αυτό το σημείο αυξήθηκε· ωστόσο ο τρόπος δόμησης (που με εκπληκτική ακρίβεια στην κοπή, χωρίς συνδετικό υλικό, τοποθετεί τους γωνιόλιθους σε άψογη εφαρμογή, με αποκοιμμένες τις γωνιές <τα φάλτσα> σε ορισμένες απολήξεις) παρέχει σαφή εικόνα της τοιχοδομίας ως το σημείο που ο σωρός των χωμάτων εμποδίζει την πλήρη θέαση της όψης. Από τους επτά δόμους φαίνονται καλύτερα τέσσερις, με γωνιόλιθους επεξεργασμένους με επιμέλεια. Από την τοξωτή διαμόρφωση του τυμπάνου σώζεται μόνο στα ΒΑ κατά χώραν γωνιόλιθος (μήκους 0,57 μ., ύψους 0,50 μ. και -στην τοξωτή διαμόρφωση της καμάρας- μήκος τόξου 0,73 μ.). Στη συνέχεια προς τα κάτω το μήκος των δόμων είναι 0,42-0,58 μ. και το ύψος 0,46-0,47 μ.

Στις επόμενες δύο προς τα κάτω σειρές το ύψος είναι 0,37-0,38 μ. και το μήκος 0,55 έως και 0,90 μ. και 0,38-0,72 μ. Ισοϋψείς είναι και οι δόμοι των τριών τελευταίων σειρών ως το κρηπίδωμα που διακρίνονται παλαιότερα στις ΒΔ και ΒΑ γωνίες, με τη παρατήρηση ότι ορατοί είναι μόνον οι πρώτοι από Β προς Ν γωνιολίθοι στους χαμηλότερους δόμους, αφού τα εισχωρήσαντα υλικά καλύπτουν ένα μεγάλο μέρος της ΝΑ γωνίας του μνημείου με τις συμβάλλουσες δύο πλευρές του.

Αξιίζει να σημειωθεί ότι στην ΝΑ καμπύλη της καμάρας ο νότιος τοίχος πατά στον ανατολικό αφήνοντας ορατούς τους λίθους του ανατολικού τυμπάνου (ύψους 0,40 μ. πλάτους 0,07-0,10 μ.) που εισχωρούν στην προς Ν τοιχοποιία.

Η δυτική πλευρά του τάφου εμφανίζεται πιο καθαρά (σχέδ. 1). Ο τοίχος βαίνει πάνω σε κρηπίδα της οποίας η ευθυντηρία προεξέχει 0,09 μ. προς το εσωτερικό. Το σύστημα δομής δεν αλλάζει και ακολουθεί τη διάταξη των γνωστών δόμων. Στο ύψος της τρίτης σειράς και σε απόσταση 0,60 μ. από τη νότια πλευρά, στη θέση του δεύτερου από Ν προς Β γωνιολίθου, ένα μικρό άνοιγμα (πλάτους 0,476, ύψους 0,48 και βάθους 0,90 μ.) μοιάζει με τετράγωνης κατασκευής εσοχή (παραθύρα) που είναι γεμάτη με όστρακα.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η προς το βόρειο μέρος του δυτικού τοίχου παραλληλόγραμμη θύρα πλάτους 0,975 μ., η οποία, όπως είδαμε, με το σφράγισμα του τάφου έκλεισε τη δίοδο προς το εσωτερικό του θαλάμου. Η βόρεια παραστάδα της σφραγισμένης θύρας αποτελεί συνέχεια της εσωτερικής παρειάς του βόρειου τοίχου, ο οποίος συνεχίζεται προς Δ. Επειδή το άνοιγμα φράσσεται με πλάκα ομοιόμορφα επεξεργασμένη με την εσωτερική όψη των λίθων, φαίνεται ότι η θύρα εισόδου προς το εσωτερικό από τότε που σφραγίστηκε παρέμεινε απαραβίαστη. Το συνδετικό κονίαμα που χρησιμοποιήθηκε αφήνει στις πάνω γωνίες να φαίνεται το μονολιθικό πλάτος του ανωφλίου (1,22 μ.) και ο έλεγχος της διαμόρφωσης του χώρου με το μάτι δείχνει ότι ο τοίχος της νότιας παραστάδας της εισόδου έστριβε για λίγο προς νότια (περίπου 0,27 μ.) σχηματίζοντας γωνία και συνεχιζόταν προς Δ σε άγνωστο μήκος. Δεν γνωρίζουμε, χωρίς ανασκαφική έρευνα, αν πρόκειται για διαμόρφωση του δρόμου του μνημείου ή για ένα μικρό προθάλαμο¹⁵. Η συγκέντρωση κεραμικών θραυσμάτων στη βάση του τυ-

15. Ο Βοκοτόπουλος γράφει: «Διὰ προχείρου σκαφῆς ἀπεκαλύφθη εἰς τὸ ἔτερον

φλού αψιδώματος, που σχηματίζεται με το σφράγισμα της θύρας του τάφου, ανάμεσα στα οποία βρίσκονται ορισμένα επίπεδα με ορθές γωνίες, φανερώνει ότι η στρώση του δαπέδου του μνημείου δεν αποκλείεται να είχε γίνει με πήλινες τετράγωνες πλάκες.

Ο δυτικός τοίχος, με επτά δόμους (όπως και ο ανατολικός) διατηρείται καλύτερα και μας φανερώνει τον τρόπο με τον οποίο κορυφώνεται η καμάρα που στεγάζει τον τάφο (σχέδ. 2).

Οι γωνιόλιθοι, που με κατάλληλη εφαρμογή συγκλίνουν προς το εσωτερικό διαγράφοντας την καμαρωτή οροφή του τάφου, κλείνουν στην κορυφή με κλειδί από στενότερους γωνιόλιθους (πλάτους 0,15-0,20 μ.), από τους οποίους σώζονται τρεις (πίν. 15), καλύπτοντας ένα συνολικό μήκος 2,11 μ. ($\alpha' = 0,69$, $\beta' = 0,95$, $\gamma' = 0,47$ μ.). Συνεπώς το τμήμα του κλειδιού που κατέπεσε υπολογίζεται ως το ανατολικό τύμπανο γύρω στα 0,95 μ.

Στο εξωτερικό, μόλις διακρίνονται οι ανεπεξέργαστοι γωνιόλιθοι της καμάρας στο έδαφος, που χαμηλώνει στη δυτική πλευρά, προς το μέρος του δρόμου (ή του προθαλάμου), ενώ δεν φαίνεται σήμερα κάποια ιδιαίτερη αρχιτεκτονική φροντίδα στο εξωτερικό της πρόσοψης. Μόνο στη ΒΑ γωνία εξέχει ο πρώτος γωνιόλιθος της καμάρας που ορίζει την αρχή των καταπεσμένων θολιτών. Η καμάρα στηρίζεται μόνο στους δύο μακρούς τοίχους των οποίων αποτελεί την προς τα πάνω συνέχεια, ενώ οι δύο τοίχοι των στενών πλευρών υψώνονται ανεξάρτητα σε απλή επαφή με τα πέρατα των δύο άλλων και οι λίθοι τους δεν εμπλέκονται με τους λίθους των μακρικών πλευρών, γεγονός που αποτελεί ενδιαφέρουσα ιδιαιτερότητα που αποκλίνει από το κατασκευαστικό τυπικό των τάφων της Μακεδονίας, χωρίς να επηρεάζεται η στερεότητα της καμάρας και του συνόλου της κατασκευής.

Εκτός από τη φθορά που υπέστη το μνημείο στο ανατολικό μέρος της καμάρας, φαίνεται ότι οι πιέσεις που ασκήθηκαν στους τοίχους από τη διάβρωση του εδάφους και πιθανότατα και από τους σεισμούς επέδρασαν στο μνημείο το οποίο υπέστη δοκιμασία που μετατόπισε λίγο τις αρχιτεκτονικές

άκρον του θαλάμου εισόδου, πλ. 0,90 μ., τετειχισμένη, προς την όποιαν οδηγεί διάδρομος, πλ. 1,15 μ.» [ΑΔ 24 (1969), χρον. σ. 243]. Πάντως και πριν από την επίσκεψη του Βοκοτόπουλου (Φθινόπωρο 1968;), αλλά και ημέρες πριν από την τελευταία επίσκεψή μου έγιναν προσπάθειες χωρίς αποτέλεσμα από αγνώστους να προσεγγίσουν από το «διάδρομο» τον τάφο, ανασκάπτοντας το χώρο.

του γραμμές. Ρωγμές φαίνονται και σήμερα στους γωνιολίθους (πίν. 2, 5, 6, 12 και 13) και μετατοπίσεις διαπιστώνονται επίσης στους αρμούς στους οποίους εισχώρησε φερτό υλικό και νερό, ώστε να μοιάζει τώρα σαν χρήση κονιάματος, και πιθανότατα οφείλονται όχι μόνο σε σεισμικά φαινόμενα, αλλά και στις συστολές και διαστολές του υλικού με τις απότομες μεταβολές της θερμοκρασίας στο μεγάλο υψόμετρο που βρίσκεται το μνημείο. Τα ανοίγματα ευκολύνουν την είσοδο των εξωτερικών υδάτων και συμβάλλουν στην ταχύτερη διάβρωση και μετακίνηση των γωνιολίθων.

Το απλό αρχιτεκτονικό σχέδιο του μνημείου έχει ήδη οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι ο τάφος αυτός ανήκει στον τύπο των Μακεδονικών τάφων «με διαστάσεις πλευρών νεκρικού θαλάμου 3 X 3 μ.»¹⁶, αρχιτεκτονήματα που τα τελευταία χρόνια έχουν μελετηθεί αρκετά¹⁷, ιδίως στο χώρο της Μακεδονίας¹⁸, όπου οι ανασκαφές επληθύνθησαν κατά την μετά την ανα-

16. Βλ. Δ. Παντερμαλή, Ο νέος μακεδονικός τάφος της Βεργίνας, σ. 177-179.

17. Εκτός από τη μελέτη του Παντερμαλή που επιχειρεί μια πρώτη κατάταξη παρόντας έναν κατάλογο που είχε ως σκοπό «να δώσει μια πλήρη κατά το δυνατό εικόνα του αριθμού των γνωστών μακεδονικών τάφων διπλασιάζοντας τον κατάλογο των μνημείων από τον Α. Κ. Ορλάνδο (τα υλικά δομής, τ. 2, Αθήνα 1959/60, σ. 359 κ.ε.)» (ό.π., σ. 177 υποσ. και σ. 177-182 και παρένθ. πίν. Α'-Β'), βλ. τώρα και τα βιβλία τών: α) Berthild Gossel, *Makedonische Kammergräber*, διδ. διατριβή, Berlin 1980, όπου εξετάζονται λεπτομερώς τα σχετικά με την εμφάνιση, τα χρονολογικά, τα τυπολογικά και μορφολογικά ζητήματα, τα περί της λατρείας των νεκρών και το ιστορικό περιβάλλον και παρέχεται ένας κατάλογος (ό.π., σ. 77-271) των μνημείων της Θεσσαλίας, Πιερίας, Μακεδονίας και Θράκης· β) St. G. Miller, *The Tomb of Lyson and Kallikles A painted Macedonian Tomb*, Mainz am Rhein, 1993, σ. 1-20 (όπου τα γενικά χαρακτηριστικά και η τυπολογική κατάταξη των μακεδονικών τάφων) και σ. 105-116 (όπου ο σχετικός κατάλογος).

Τα Πρακτικά ενός Διεθνούς Συμποσίου που οργάνωσε το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (στο πλαίσιο των Διεθνών Επιστημονικών Συμποσίων για τη Μακεδονία (Ιούνιος 1991) με κεντρικό θέμα τους Μακεδονικούς τάφους, παραμένουν αδημοσίευτα, αφού και ο «θεσμός» αυτός του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου περιωριστήθηκε κατά τα τελευταία χρόνια. Ωστόσο το ενδιαφέρον που παρουσιάζει η έρευνα των μακεδονικών ταφικών αρχιτεκτονημάτων ξεπερνά τα όρια μιας μερίδος μόνο των ειδικών αρχαιολόγων (βλ. το ένητο των «Επτά ημερών» της εφημ. *Η Καθημερινή*, Κυρ. 22 Οκτ. 2000).

18. Βλ. Β. Gossel, *Makedonische Kammergräber*, χάρτης (Tafel I), όπου ση-

σκαφή της Βεργίνας εποχή (1977 κ.ε.) με απώτερο στόχο την ανάδειξη των μακεδονικών ταφικών μνημείων και των θέσεών τους¹⁹.

Στην Αιτωλία τάφοι («μακεδονικού» τύπου²⁰ δεν είναι μόνο γνωστοί

μειώνονται οι θέσεις των μνημείων. Πρβλ. Π. Χρυσοστόμου, Μακεδονικοί τάφοι Πέλλας 1. Τάφος Β, ο ασύλητος, Θεσσαλονίκη 1998. Μ. Τιμιπίδου - Αυλωνίτη, Οι μακεδονικοί τάφοι του Αγίου Αθανασίου και Φοίνικα Θεσσαλονίκης (διδασκ. διατριβή), Θεσσαλονίκη 2000.

19. Το ανασκαφικό και αναστηλωτικό έργο που συντελείται τα τελευταία χρόνια στους χώρους και τα ίδια τα μνημεία παρακολουθούμε τώρα μέσα από τις ετήσιες ανακοινώσεις των ειδικών που παρουσιάζονται στο «Αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και Θράκη», έναν καταξιωμένο θεσμό που θεμελιώσαν και συνεχίζουν οι αρχαιολόγοι της Βόρειας Ελλάδος. Με αντικείμενο τους Μακεδονικούς τάφους βλ. σχετικά τις εργασίες των: Γ. Καραμήτρου-Μεντεσιδή, «Ο Μακεδονικός τάφος Σπηλιάς Εορδαίας», *ΑΕΜΘ* 1, 1987, σ. 23-34 και σ. 35-36, εικ. 1-4. Στ. Δρούγου, «Νέος Μακεδονικός τάφος με ιωνική πρόσοψη στη Βεργίνα», *ΑΕΜΘ* 1, 1987, σ. 89-94 και σ. 95-100 εικ. 1-11. Ε.-Μπ. Τσιγαρίδα, «Μακεδονικός τάφος στο Σωλήνα Χαλκιδικής», *ΑΕΜΘ* 3, 1989, σ. 373-378 και σ. 379-380 εικ. 1-4. Π. Χρυσοστόμου, «Ο Μακεδονικός τάφος Β' της Πέλλας», *ΑΕΜΘ* 6, 1992, σ. 137-144 και σ. 145-147 εικ. 1-6. Μ. Τιμιπίδου Αυλωνίτη, «Ταφικός τύμβος στον Αγ. Αθανάσιο Θεσσαλονίκης». Νέα ανασκαφικά δεδομένα», *ΑΕΜΘ* 6, 1992, σ. 369-377 και σ. 378 εικ. 1-2. Π. Χρυσοστόμου, «Ο Μακεδονικός τάφος των Γιαννιτσών», *ΑΕΜΘ* 7, 1993, σ. 123-132 και σ. 133-134 εικ. 1-8. Του ίδιου, «Ανασκαφικές έρευνες στους τύμβους της Πέλλας κατά το 1994», [τάφοι Γ, Δ, Ε και τύμβοι αρ. 3 και 6], *ΑΕΜΘ* 8, 1994, σ. 53-67 και σ. 68-72 εικ. 1-27. Γ. Καραμήτρου-Μεντεσιδή, «Ο Μακεδονικός τάφος στους Πύργους Εορδαίας», *ΑΕΜΘ* 9, 1995, σ. 25-36 και σ. 37-38 εικ. 1-9. Μ. Τιμιπίδου-Αυλωνίτη, «Αγ. Αθανάσιος 1995. Ο τρίτος ταφικός τύμβος», *ΑΕΜΘ* 9, 1995, σ. 301-308 και σ. 309-310 εικ. 1-10. Μ. Τιμιπίδου-Αυλωνίτη, «Οι ταφικοί τύμβοι της περιοχής Αγ. Αθανασίου Θεσσαλονίκης (1992-1997): Έρευνα και προοπτικές», *ΑΕΜΘ* 10Α, 1996, σ. 429-438 και σ. 439-442 εικ. 1-10. Π. Χρυσοστόμου, «Ανασκαφικές έρευνες στην Πελλαία Χώρα κατά το 1997», *ΑΕΜΘ* 11, 1997, σ. 215-223 και σ. 230-231 εικ. 1-8. Α. Κοτταρίδη, «Το αρχαιολογικό έργο της ΙΖ' ΕΠΚΑ στη Βεργίνα. Το ιστορικό της έκθεσης των Θησαυρών των βασιλικών τάφων», *ΑΕΜΘ*, 11, 1997, σ. 129-134 και σ. 135-137 εικ. 1-11. Π. Χρυσοστόμου, «Τύμβοι Πέλλας 1998», *ΑΕΜΘ* 12, 1998, σ. 337-351. Α. Στεφανή, «Η ανασκαφή στον προθάλαμο του τάφου της κρίσεως στα Λευκάδια», *ΑΕΜΘ* 12, 1998, σ. 413-420. Κ. Ζάμπα, «Η αποκατάσταση της πρόσοψης του τάφου των Λευκαδίων», *ΑΕΜΘ* 12, 1998, σ. 421-438. Π. Χρυσοστόμου, «Ανάκτορο Πέλλας και Πελλαία Χώρα κατά το 1999», *ΑΕΜΘ* 13, 1999, σ. 491-502 και σ. 505 εικ. 13-15.

20. Ευχαριστώ και από τη θέση αυτή τον φίλο συνάδελφο Παναγιώτη Φάκλαρη,

από το παράδειγμα της «Χωνοκλησιάς». Οι ανασκαφές των Dyggve, Poulsen και Ρωμαίου έφεραν στο φως τον γνωστό υπόγειο καμαροσκεπή τάφο της Καλυδώνος, «μακεδονικού» τύπου, επάνω στον οποίο χτίστηκε το επίσης γνωστό Ηρώον της πόλης²¹. Στους τετράγωνους ασβεστόλιθους που επένδυσαν το φυσικό βράχο που λαξεύτηκε για να κτιστεί το μνημείο της Καλυδώνος παρατηρεί κανείς την ίδια φροντίδα στους δόμους και στα φάλτσα (περιτένεια) των λίθων. Με γωνιόλιθους είναι κατασκευασμένη η καμάρα του τάφου, που χρονολογείται στον 2ο π.Χ. αι.²², ενώ η θέση εισόδου (με κλίμακα που οδηγούσε στο στενό διάδρομο) βρίσκεται στη μακριά πλευρά του τάφου.

Τάφος «μακεδονικού» τύπου ανασκάφηκε επίσης τα τελευταία χρόνια σε περιοχή του Αγίου Θωμά Μεσολογγίου²³. Το υπόγειο ταφικό μνημείο διαθέτει προθάλαμο και δίδυμο νεκρικό θάλαμο με πανομοιότυπες διαστάσεις και κατασκευή. Ο τάφος δεν διατηρείται ακέραιος. Οι τέσσερις δόμοι που σώθηκαν είναι κατασκευασμένοι από λίθους «κατά το ψευδοϊσόδομο τραπεζιόσχημο σύστημα δόμησης με δουλεμένη την εσωτερική επιφάνεια των λίθων»²⁴. Η κύρια είσοδος του τάφου βρίσκεται στην ανατολική στενή πλευρά του προθαλάμου με μονολιθικό υπέρθυρο. Το ταφικό μνημείο όμως του Αγ. Θωμά δεν φαίνεται να στεγάζεται με καμάρα· μοιάζει με τους θαλαμωτούς τάφους που βρέθηκαν στη νεκρόπολη του αρχαίου Τριχωνίου (που χρονολογούνται ανάμεσα στα 314-168 π.Χ.)²⁵, αλλά και άλλα παρό-

για την εν γένει βιβλιογραφική συνδρομή του καθώς και τις συζητήσεις και συμβολές του πάνω στα ποικίλα προβλήματα που θέτει η παρουσία του μακεδονικού τάφου σ' αυτό το γεωγραφικό σημείο της Στερεάς Ελλάδος. Επίσης ο Π. Φάκλαρης, με τη συγκατάθεση της συγγραφέως μου επέτρεψε να συμβουλευθώ το σχετικό κεφάλαιο «Αιτωλοακαρνανίας» (δακτυλ. σελ. 13-23) μιας πρόσφατης εργασίας της μαθήτριάς του Κατερίνας Τρίγκα με τίτλο «Μνημειακοί τάφοι εκτός Μακεδονίας» [Θεσσαλονίκη 2001] που έγιναν στο πλαίσιο των μαθημάτων του στη Φιλοσοφική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

21. Βλ. E. Dyggve, Fr. Poulsen, K. Rhomaios, *Das Heroon von Kalydon*, Copenhagen 1934, σ. 97 εικ. 27 και εικ. III.

22. Ό.π., σ. 18.

23. Βλ. Γεωργίας Ζ. Αλεξοπούλου, «Επαρχία Μεσολογγίου: Αγ. Θωμάς», ΑΔ 44 (1989), Μέρος Β' 1 – Χρονικά, Αθήνα 1995, σ. 139. Σχέδ. 13 και πίν. 88-87.

24. Ό.π., σ. 139.

25. Βλ. Γ. Σωτηριάδου, ΑΕ 1906, σ. 67-88.

μοια ταφικά μνημεία στην περιοχή των Ελληνικών Βελβίνας²⁶ και της Βομβοκούς Ναυπακτίας²⁷. Σε γειτονική περίπου περιοχή με τον τάφο της «Γονοκλησιάς», κοντά στην ανατολική όχθη του ποταμού Εύηνου προς την πλευρά των Βαρδουσιών, υπάρχουν υπολείμματα καμαροσκεπούς τάφου «μακεδονικού» τύπου, που παραμένει ανεξερεύνητος²⁸. Όστε ο τύπος, αν και σπανιότερος στις γεωγραφικές περιοχές νοτιότερα από τη Λάρισα²⁹, δεν είναι άγνωστος στην Αιτωλία.

Στη θέση που βρίσκεται ο τάφος της «Γονοκλησιάς» δεν προβληματίζει με τη μνημειακή παρουσία του. Θα έλεγε κανείς ότι ο μόνος πλούτος του μνημείου είναι η εσωτερική επιμελημένη μορφή της τοιχοδομίας του. Απουσιάζουν οι λαμπρές διακοσμήσεις γνωστών μακεδονικών τάφων³⁰, αλλά μας προβληματίζει η θέση που βρίσκεται και ο λόγος της ύπαρξής του. Πρόκειται για ταφικό κτήριο κάποιου εντόπιου γαιοκτήμονα, ο οποίος φρόντισε για την υστεροφημία του να προοικοδομήσει ο ίδιος (ή να οικοδομήσουν οι δικοί του) την τελευταία του κατοικία; Μήπως ήταν ένας αρχηγός στρατιωτικού αποσπάσματος που τον βρήκε τυχαία ο θάνατος σ' αυτόν τον τόπο κι ήταν εύλογο η ταφή του να γίνει εδώ σ' ένα φροντισμένο μνημείο, που ακολουθεί αρχιτεκτονικές μορφές της πατρίδας του;

Ο συσχετισμός του σημείου που βρίσκεται το μνημείο με τον εντοπισμό του υπαρκτού αρχαίου δρόμου τον οποίο μελέτησε ο Γ. Σωτηριάδης³¹ δι-

26. Βλ. σχετική ανακοίνωση της Γ. Ζ. Αλεξοπούλου σ' αυτό το συμπόσιο.

27. Βλ. Χ. Δ. Χ. (αρχαιολόγος), «Αρχαίοι τάφοι στη Βομβοκού», *Ναυπακτική*, αριθ. φ. 118, Σεπτ.-Οκτ. 2002, σ. 1.

28. Βλ. σχετικά Σ. Κ. Αλεξανδροπούλου, *Αιτωλοακαρνανικά Μελετήματα*, σ. 33 σημ. 23.

29. Βλ. σημ. 18 εδώ. Ωστόσο τάφοι μακεδονικού τύπου βρέθηκαν στην Ερέτρια, στη Βάθεια Ευβοίας και στην Ηπειρωτική Κασσώπη (βλ. Δ. Παντερμαλή, *Ο νέος Μακεδονικός τάφος της Βεργίνας*, σ. 177). Για τους μακεδονικούς τάφους της Ευβοίας βλ. Α. Καραπασχλίδου, *Μακεδονικός τάφος στο Κοτρώνι Ερέτριας*, Αθήνα 1989.

30. Βλ. π.χ. Κ. Α. Ρωμαίου, *Ο μακεδονικός τάφος της Βεργίνας* [Μακεδονική Βιβλιοθήκη 14], Αθήναι 1951, πίν. Α'-Γ'. Φ. Μ. Πέτσα, *Ο τάφος των Λευκαδίων*, [Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αριθ. 57], Εν Αθήναις 1966, πίν. Α'-Τ. Μ. Ανδρόνικου, *Βεργίνα. Οι βασιλικοί τάφοι και οι άλλες αρχαιότητες*, Αθήνα 1984, εικ. 58-71. St. G. Miller, *The Tomb of Lyson and Kallikles, A painted Macedonian Tomb*, πίν. I-V. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, ό.π. σημ. 18, πίν. 40-48.

31. Βλ. Γ. Α. Σωτηριάδου, «Ζητήματα Αιτωλικής Ιστορίας και Τοπογραφίας»,

καιολογεί την άποψη ότι η προσωπικότητα του νεκρού ίσως ήταν σχετική με τα στρατιωτικά. Η τετράγωνη περίπου εσοχή που βρίσκεται στον δυτικό τοίχου του τάφου (σχέδ. 1), μπορεί να ερμηνευτεί, παραβάλλοντάς το με ανάλογα παραδείγματα άλλων μνημείων, ως «θήκη»³² που προοριζόταν για δεύτερη ταφή. Εάν συμβαίνει αυτό, καθώς αφ' ενός τέτοιες κόγχες χρησιμοποιούνται και για την τοποθέτηση κτερισμάτων (π.χ. τάφος Ερέτριας), αφ' ετέρου ακόμη και αν έχουν κατασκευαστεί για να δεχθούν δευτερεύουσα ταφή, δεν είναι βέβαιοι ότι τελικά χρησιμοποιήθηκαν (π.χ. ορισμένες από τις κόγχες στον τάφο Λύσωνος και Καλλικλέους), έχουμε να κάνουμε εδώ με οικογενειακό τάφο. Πάντως η μορφή εν γένει του ταφικού μνημείου καθιστά πολύ πιθανή τη σχέση του νεκρού με τη Μακεδονία, όπου ο τύπος αυτός των τάφων γνώριζε μεγάλη διάδοση. Η προτίμηση του νεκρού στον μακεδονικό τύπο μαρτυρεί την επαφή του παραγγελιοδότη για την κατασκευή του τάφου με τη Μακεδονία. Δεν αποκλείεται αυτός να εγκαταστάθηκε στην περιοχή και να επέλεξε τη θέση του ταφικού του μνημείου κοντά στο δρόμο που ένωνε το αρχαίο Κάλλιο με το σημ. Γαρδίκι και τη Θεσσαλία³³, ώστε να είναι το επιτάφιο σήμα του ορατό από τους διαβάτες, κατά την αρχαία συνήθεια.

Στη θέση Κιούρα, σε εξοχική γεωργοποιμενική ιδιοκτησία του Β. Φλετούρη και στην θέση «Παλιοκλήσι», στην κορυφή των «Καταμπελιών», σώζεται ακόμη ένα σύνολο ακατέργαστων ογκολίθων (προφανώς αναλημματικού τοίχου) χτισμένων κατά το ψευδοϊσοδομικό σύστημα ασφαλώς ιστορικών χρόνων (το μήκος τους φτάνει τα 30 μ. περίπου και το ύψος τους το 1,20-1,30 μ.)³⁴, γεγονός που στοιχειοθετεί την ύπαρξη οικισμού

BCH 31 (1907), Paris 1907, σ. 316-320. «Ἐκ τοῦ Στενοῦ ὁμῶς μία ὁδὸς καὶ μόνη ὑπεδεικνύετο εἰς αὐτοὺς, ἡ διὰ τῆς κοιλάδος τοῦ Κόρκινου καὶ τὸν παρ' αὐτὴν πλατειῶν ράχων πρὸς τὴν νῦν Ἀρτοτίναν καὶ τὴν κοιλάδα τοῦ Εὐήνου πρὸς νότον τῶν ἀπροσπελάστων κορυφῶν τοῦ Κόρακος. Ἐκεῖθεν κατελάμβανον τὸν ἐπὶ τῆς δεξιᾶς ὄχθης τοῦ ποταμοῦ ζυγόν, ὅστις ἐκίνει τὸν Κόρακα [ὄρος Βαρδούσια] πρὸ τὸ ὄρος Ὀξειᾶ» (δ.π., σ. 316).

32. Θήκες ανοίγονται στον γνωστό τάφο του Λύσωνος και Καλλικλέους (βλ. St. G. Miller, *The Tomb of Lyson and Kallikles*, σ. 31-32, πίν. IIb, IV).

33. Βλ. Β. Κατσαρός, «Συμβολή στη μελέτη των προβλημάτων βυζαντινής τοπογραφίας στη Δυτική Στερεά (12ος-13ος αι.): Πηγές και δεδομένα, Δώρημα στον Ιωάννη Καραγιαννόπουλο», *Βυζαντινά* 13 (1985) και χάρτης της σ. 1539.

34. Βλ. Χαράλ. Δ. Χααραλαμπόπουλος, *Ιστοριοιογραφικά Ναυπακτίας*, σ. 148-

στην περιοχή και την παρουσία ανθρώπων ικανών και για δημιουργία και δράση και για τη φροντίδα ενός τέτοιου μνημείου που, ύστερα από σύγκριση με ανάλογα αιτωλικά μνημεία³⁵, μπορεί να χρονολογηθεί στα μέσα του 3ου αι. π.Χ. Στη χρονολόγηση αυτή συνηγορεί α) η εύρεση μελαμβαφών πινάκων με διακόσμηση κισσού που φαίνεται ότι ανήκουν στην κατηγορία «Δυτικής κλιτύος» και β) ο τρόπος λάξευσης των λίθων στους αρμούς. Εν τούτοις, η ακριβέστερη χρονολόγηση του μνημείου μόνο με συστηματική ανασκαφή και μελέτη των στοιχείων μπορεί να προκύψει. Η σφράγιση της θύρας με ασβεστοκονίαμα και η ύπαρξη οπτοπλίνθων μέσα στο θάλαμο του τάφου, οδηγούν στη σκέψη ότι ο τάφος επαναχρησιμοποιήθηκε στη ρωμαϊκή περίοδο.

ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

Δεν είναι μόνο η αρχαιολογική και ιστορική αξία του μνημείου που το τοποθετούν σε μια πρώτης προτεραιότητας φροντίδα, την οποία ήδη ο καθηγ. Π. Βοκοτόπουλος είχε προ τριακονταετίας και πλέον επισημάνει³⁶. Είναι η ανάγκη να στερεωθεί το μνημείο και με τη συντήρηση του δασικού δρόμου που φέρνει τον επισκέπτη πάρα πολύ κοντά του να σημειωθεί ως αρχαιολογικός χώρος που αξίζει να προσελκύσει το ενδιαφέρον όχι μόνο των ειδικών, αλλά και του φιλάρχαιου και φιλοπεριβαλλοντικού κοινού. Το μνημείο των Βαρδουσίων είναι ένα σημαντικό αρχαιολογικό εύρημα («μακεδονικής» τέχνης στις ρίζες της αιτωλικής γης, στις πηγές του μεγάλου αιτωλικού ποταμού Εύηνου, όπου η λατρεία των Ελλήνων δεν έσβησε ποτέ στη διαχρονική πορεία της ιστορίας είτε σε έργα θανάτου, όπως ο μακεδονικός τάφος που εξετάσαμε, έργα που ανακυκλώνουν την μνήμη, ανακυ-

149. Βλ. επίσης, S. Bommeljé κ.ά., *Aetolia and the Aetolians*, σ. 84, λ. Grammeni Oxya (A), (B).

35. Βλ. σημ. 21-25 εδώ.

36. ΑΔ 24 (1969), Β1 Χρονικά, Αθήνα 1970, σ. 243: «Τό μνημείον ἔχει ὑποστῆ κατά τά τελευταῖα ἔτη σημαντικᾶς ζημίας: οἱ θολῖται πίπτουν ὁ εἷς μετά τον ἄλλον, πολλοί λίθοι ἔχουν μετατοπισθῆ ἢ παρουσιάζουν ρωγμᾶς (πίν. 242δ). Αἱ ρωγμαί αὗται, προξενούμεναι ὑπό τοῦ παγετοῦ κατά τοὺς χειμερινοὺς μῆνας, θά ἐπιφέρουν τελικῶς τήν κατάρρευσιν τῆς καμάρας, ἂν δέν ληφθοῦν ἐγκαίρως τά ἀναγκαῖα μέτρα».

κλώνουν τη ζωή, στο απομακρυσμένο από τη βουή του κόσμου και άγριο σε ομορφιά αιτωλικό τοπίο. Γι' αυτό και το μνημείο αυτό χρειάζεται τη φροντίδα μας.

ΕΠΙΣΗΜΕΙΩΣΗ

Την επομένη από τη λήξη της Συνάντησης της Ναυπάκτου επισκεφτήκαμε το μνημείο, έπειτα από μια αυθόρμητη πρόταση του φίλου καθηγ. Αργύρη Πετρονώτη. Στην αποστολή μας αυτή μας βοήθησε και ο Πέτρος Πετρονώτης. Η τοπογραφική κατάσταση του υψώματος στο οποίο βρίσκεται το μνημείο έχει σήμερα αλλάξει. Οι εργασίες για τη διάνοιξη του αμαξιτού δασικού δρόμου, καθώς και η μέριμνα για την αναδάσωση της περιοχής μεταμόρφωσε το τοπίο. Ο καθηγ. Α. Πετρονώτης ασχολήθηκε με τον επιτόπιο σχεδιασμό του μνημείου κι εγώ με τη λεπτομερειακή εσωτερική φωτογράφισή του. Επιβεβαίωσα επίσης τις μετρήσεις των γωνιολίθων που είχα λεπτομερώς καταγράψει το 1971. Η σημερινή κατάσταση στο εσωτερικό επαναβεβαιώνει την προϋούσα φθορά του μνημείου, το οποίο χρειάζεται επείγουσα ανασκαφική έρευνα, μελέτη ανάδειξης και στερέωσής του. Η περαιτέρω κατάρρευση της καμάρας θα δυσκολέψει στο μέλλον την αποκατάσταση του μνημείου, γι' αυτό μετρήθηκαν ένας προς έναν οι γωνιολίθοι ως προς τις διαστάσεις τους στην εσωτερική τους πλευρά και παρέχεται εδώ λεπτομερειακή φωτογράφιση του εσωτερικού.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΧΑΡΤΩΝ, ΣΧΕΔΙΩΝ ΚΑΙ ΕΙΚΟΝΩΝ

Χάρτης 1. ΓΥΣ

Χάρτης 2. Ανάβαση

Σχέδ. 1. Κάτοψη του τάφου (σκαρίφημα Β.Κ.)

Σχέδ. 2. Η δυτική πλευρά (σκαρίφημα Β.Κ.)

Πίν. 1. Η είσοδος των τυμβωρύχων στο ανατολικό μέρος του τάφου εξωτερικά (φωτογραφία Αργύρη Πετρονιώτη, 22.10.2001)

Πίν. 2. Βόρεια πλευρά του εσωτερικού (συναρμογή φωτογραφιών)

Πίν. 3. Βόρεια πλευρά προς τα δυτικά (άνω)

Πίν. 4. Βόρεια πλευρά προς τα δυτικά (κάτω)

Πίν. 5. Βόρεια πλευρά προς το κέντρο (άνω)

Πίν. 6. Βόρεια πλευρά προς το κέντρο (κάτω)

Πίν. 7. Βόρεια πλευρά προς τα ανατολικά (άνω)

Πίν. 8. Βόρεια πλευρά προς τα ανατολικά (κάτω)

Πίν. 9. Ανατολική πλευρά και το άνοιγμα από το εσωτερικό (συναρμογή φωτογραφιών)

Πίν. 10. Ανατολική πλευρά στο εσωτερικό (άνω)

Πίν. 11. Η ΒΑ γωνία του μνημείου

Πίν. 12. Νότια πλευρά (συναρμογή φωτογραφιών με χρήση Η/Υ από τον Ν. Βαλσαμίδα)

Πίν. 13. Νότια πλευρά προς τα ανατολικά (άνω)

Πίν. 14. Νότια πλευρά προς τα ανατολικά (κάτω)

Πίν. 15. Το κλειδί της καμάρας, Δ-Α (συναρμογή φωτογραφιών)

Πίν. 16. Κατάσταση των δόμων κάτω από το κλειδί της καμάρας στη βόρεια πλευρά (συναρμογή φωτογραφιών)

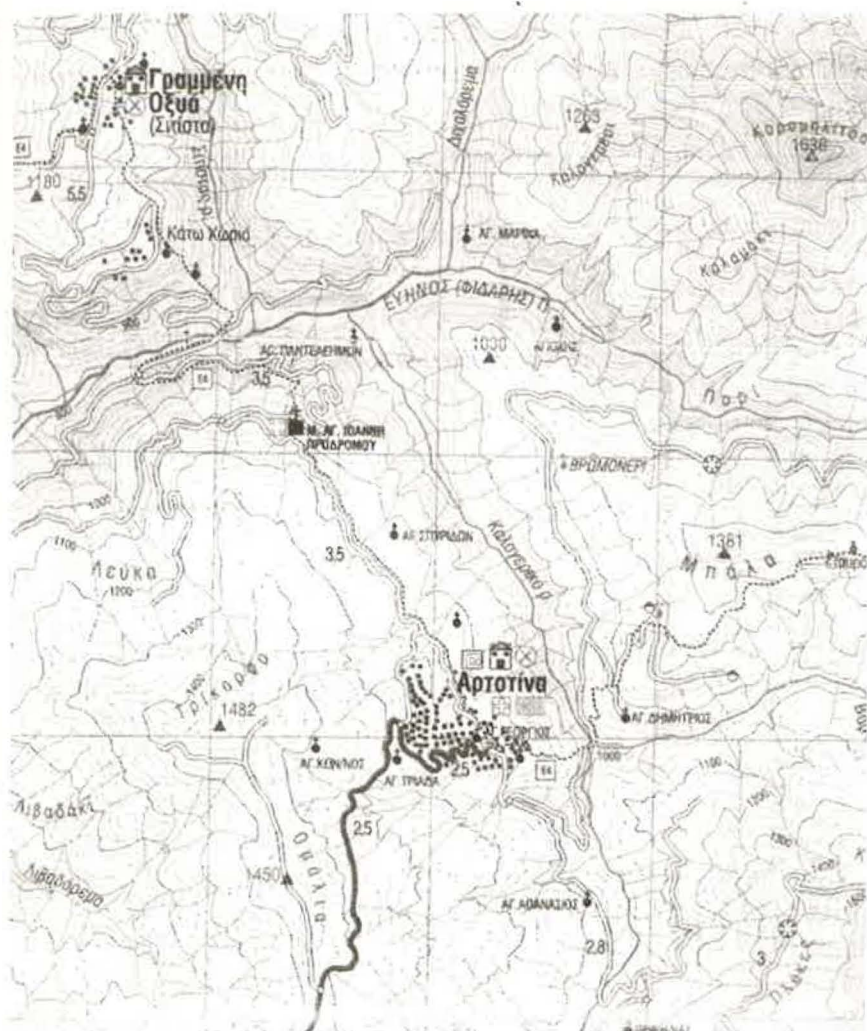
Πίν. 17. Το κλειδί προς τη δυτική πλευρά (από Β προς Ν)

Πίν. 18. Το κλειδί προς την ανατολική πλευρά (από Ν προς Β)

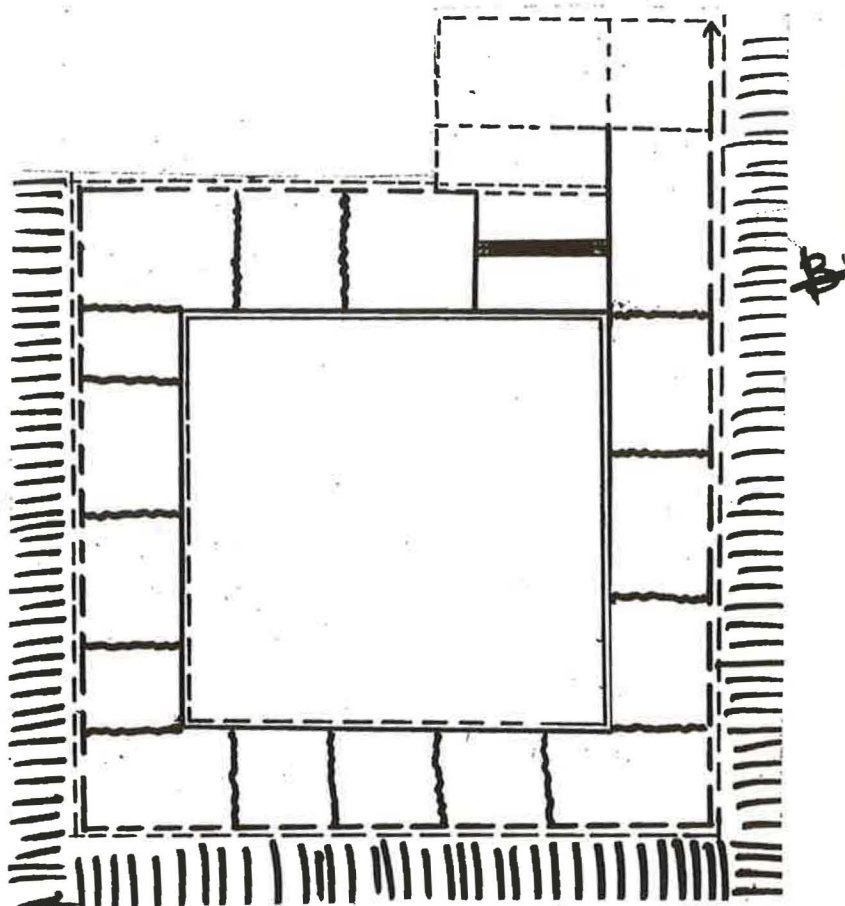
Πίν. 19. Κατάσταση των δόμων κάτω από το κλειδί στη νότια πλευρά, Α-Δ (συναρμογή φωτογραφιών)

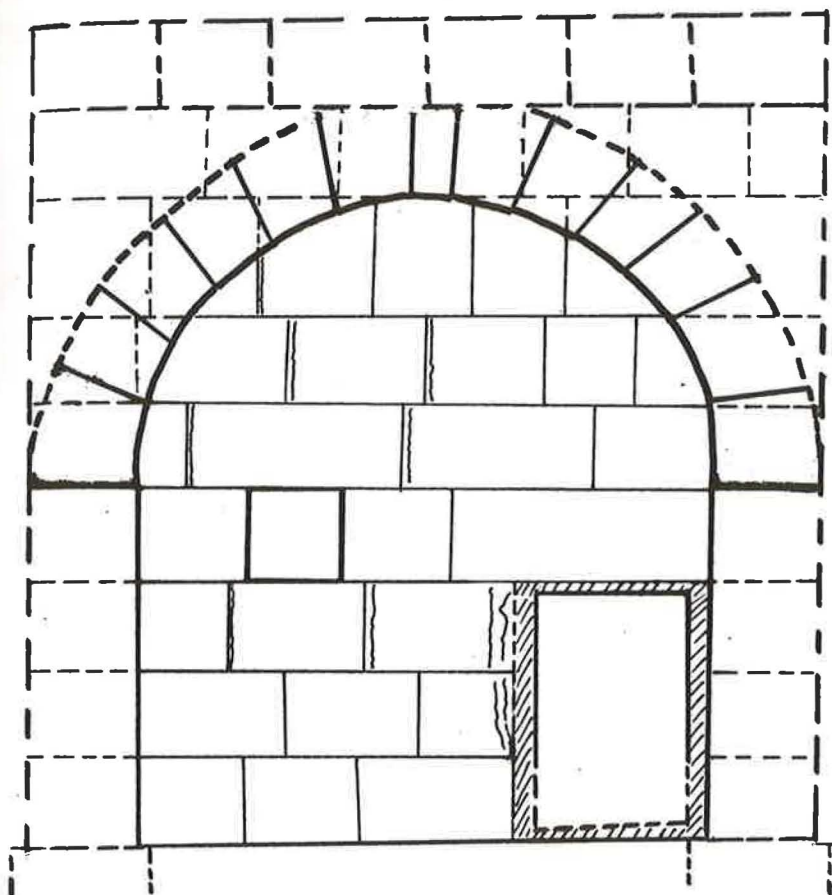
Χάρτης 1. ΓΥΣ, όπου φαίνεται το Αιτωλοακαρνανικό σύνορο (έκδοση Ιουλ. 1971, κλίμακα 1:50.000)

Χάρτης 2. Ανάβαση (1998) κλίμακα 1:40.000. Το χαρτογραφικό υπόβαθρο προέρχεται από τον τοπογραφικό χάρτη Γ. Υ. Στρατού

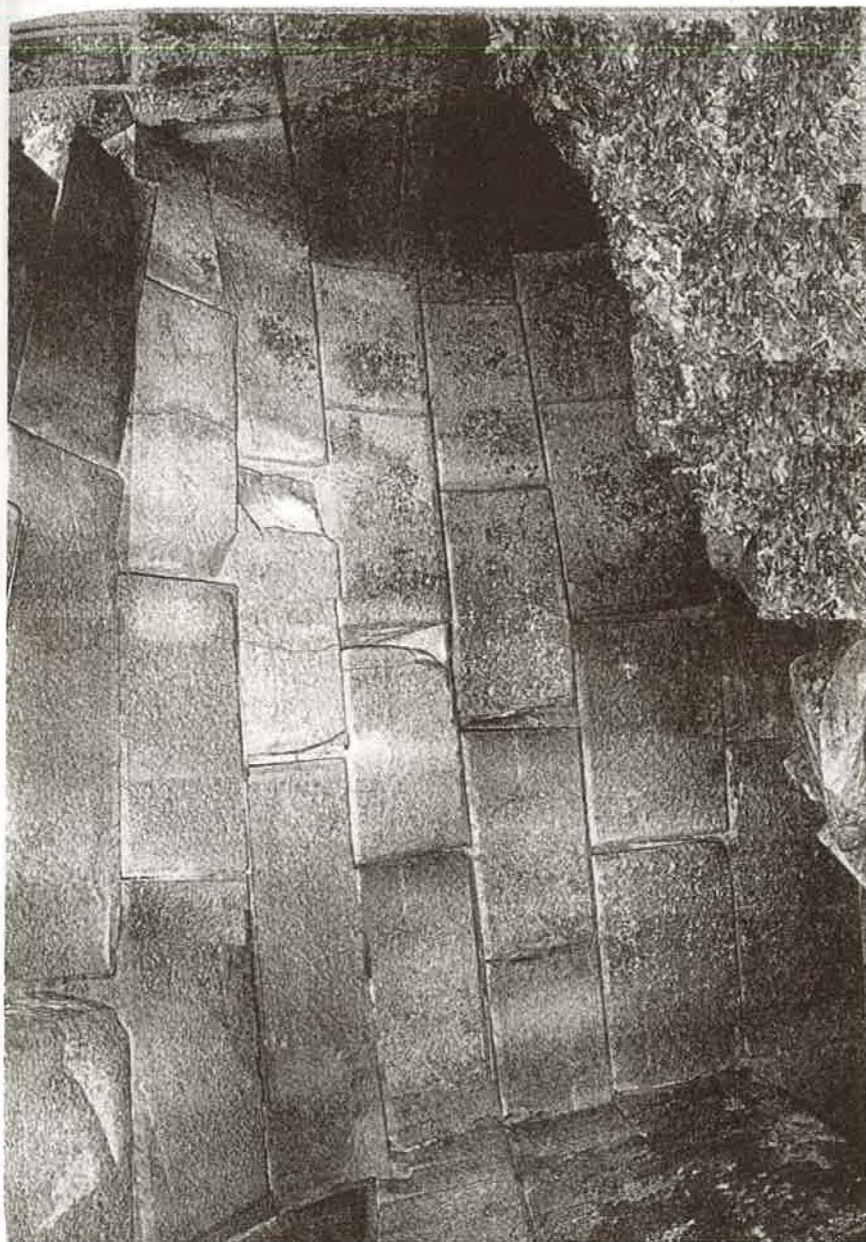
Σχέδ. 1. Κάτοψη του τάφου (σκαρίφημα B.K.)

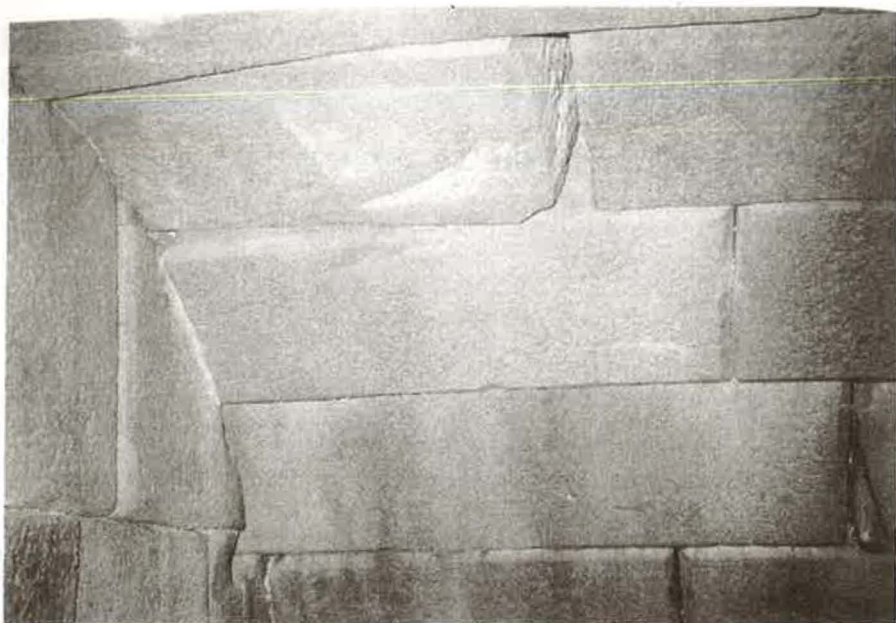
Σχέδ. 2. Η δυτική πλευρά (σκαρίφημα Β.Κ.)

Πίν. 1. Η είσοδος των τυμβωρύχων στο ανατολικό μέρος του τάφου εξωτερικά (φωτογραφία Αργύρη Πετρονιώτη, 22.10.2001)

Πίν. 2. Βόρεια πλευρά του εσωτερικού

Πίν. 3. Βόρεια πλευρά προς τα δυτικά (άνω)

Πίν. 4. Βόρεια πλευρά προς τα δυτικά (κάτω)

Πίν. 5. Βόρεια πλευρά κέντρο (άνω)

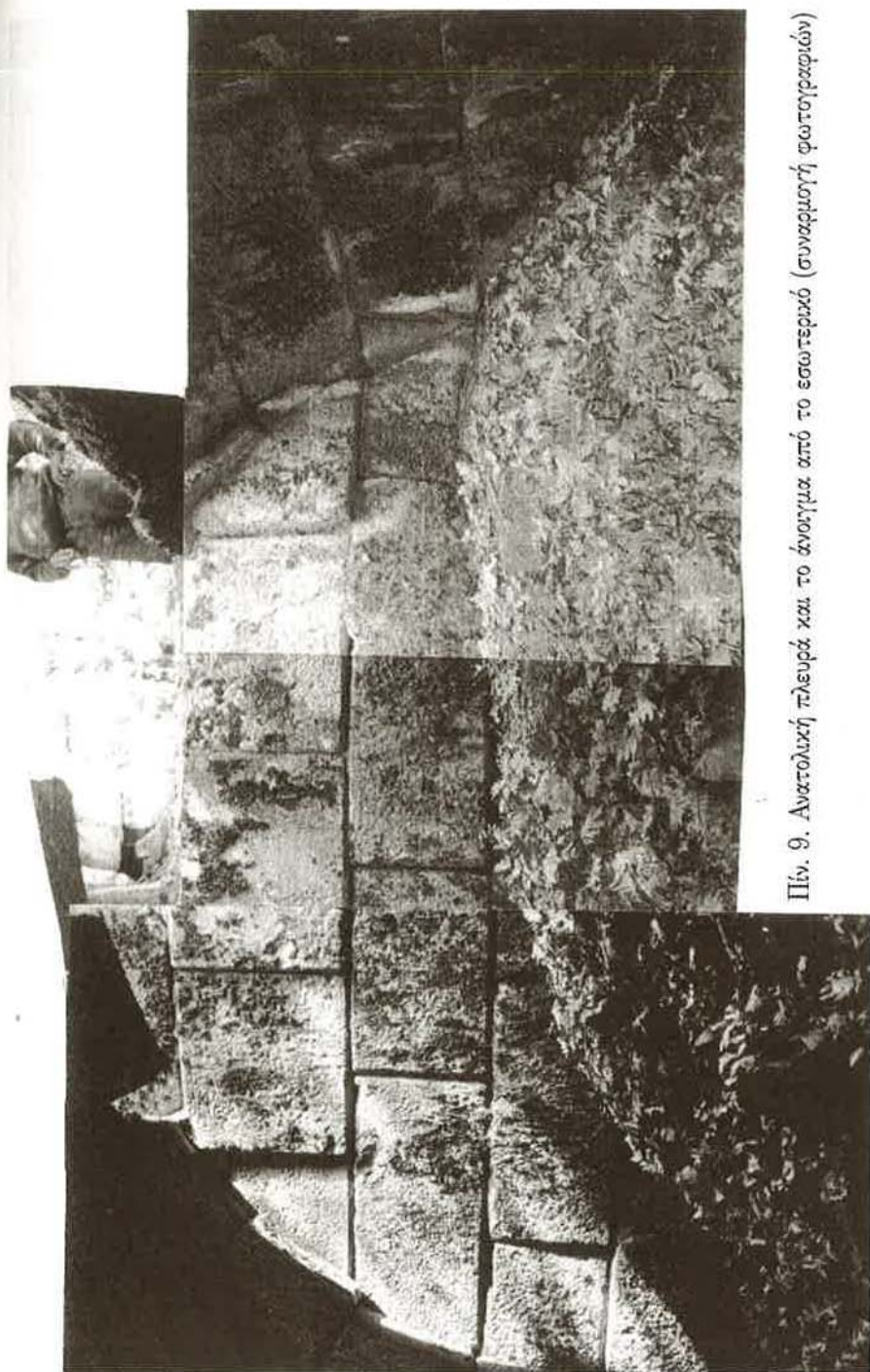
Πίν. 6. Βόρεια πλευρά κέντρο (κάτω)

Πίν. 7. Βόρεια πλευρά προς τα ανατολικά (όνω)

Πίν. 8. Βόρεια πλευρά προς τα ανατολικά (κάτω)

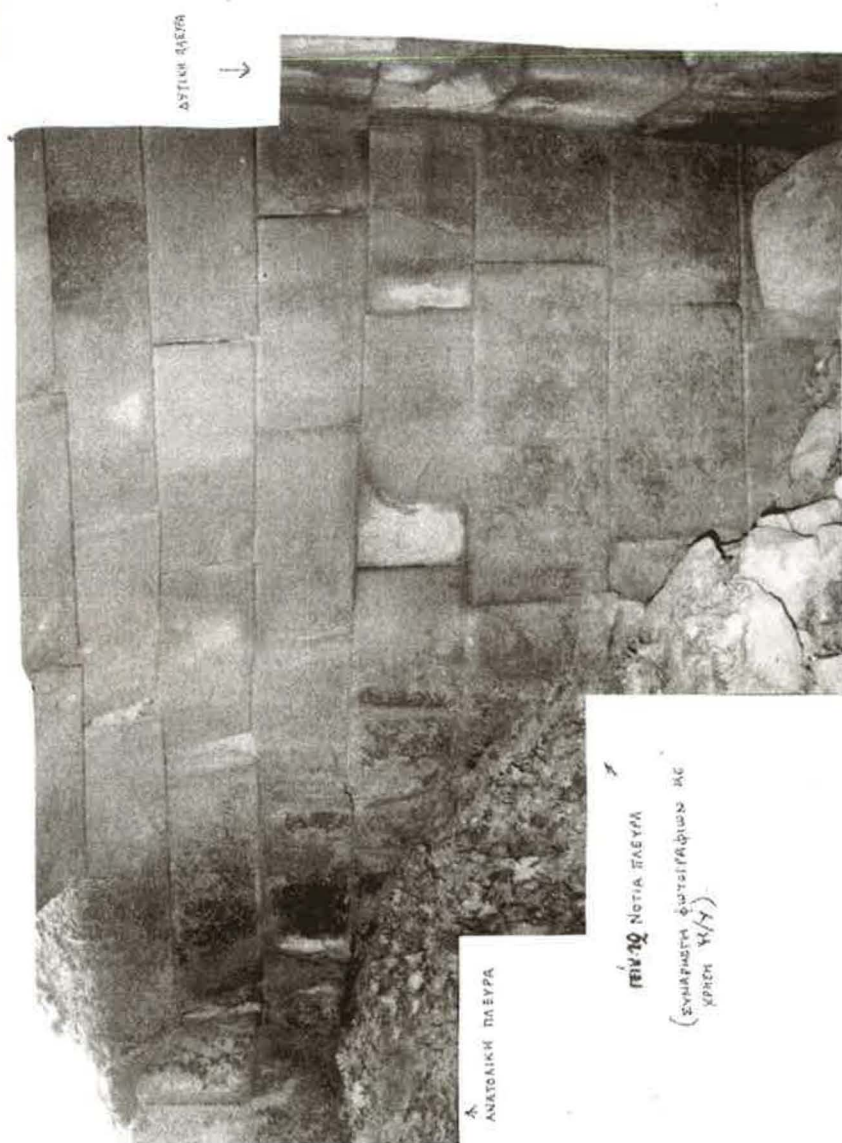
Πίν. 9. Ανατολική πλευρά και το άνοιγμα από το εσωτερικό (συναρμολογή φωτογραφιών)

Πίν. 10. Ανατολική πλευρά στο εσωτερικό (άνω)

Πίν. 11. Η ΒΑ γωνία
του μνημείου

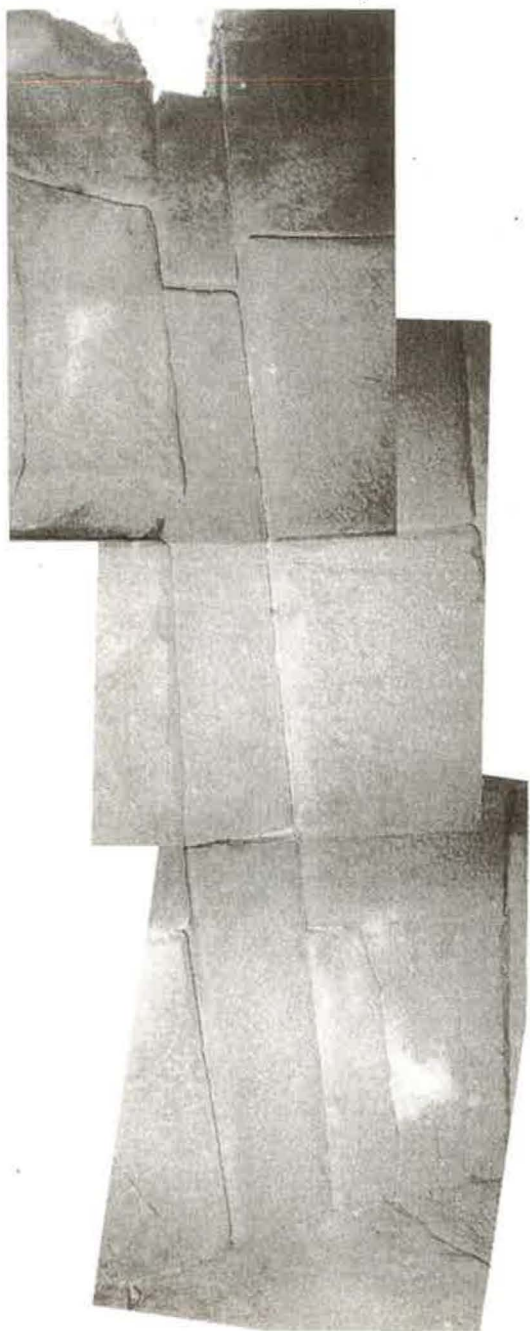
Πίν. 12. Νότια πλευρά (συναρμογή φωτογραφιών με χρήση Η/Υ από τον Ν. Βαλσαμίδα)

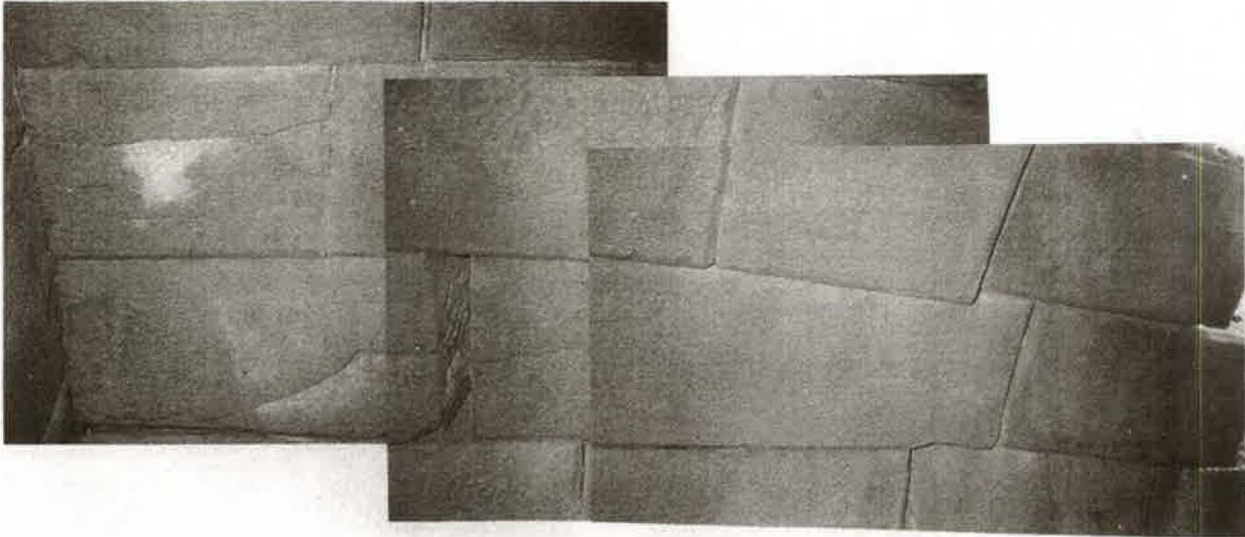
Πίν. 13. Νότια πλευρά προς τα ανατολικά (άνω)

Πίν. 14. Νότια πλευρά προς τα ανατολικά (κάτω)

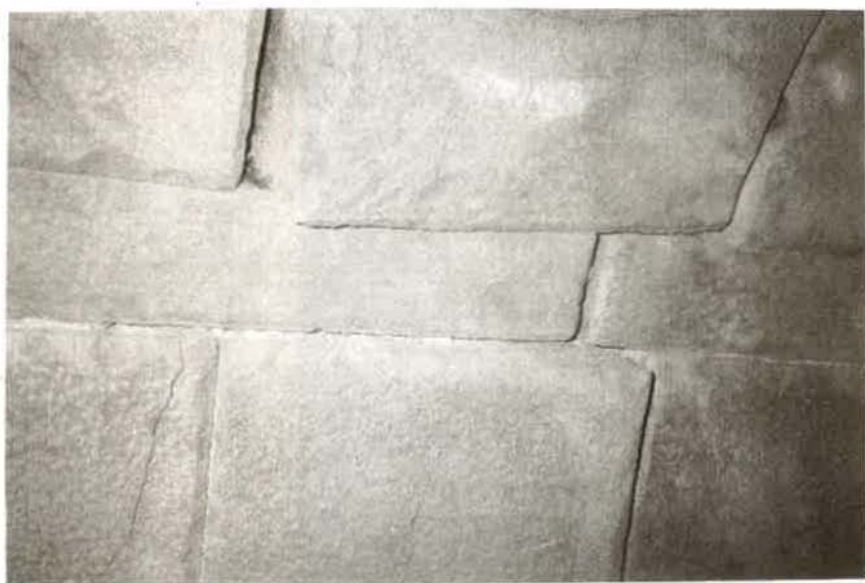
Πίν. 15. Το κλειδί της καμάρας, Δ-Α (συναρμογή φωτογραφιών)

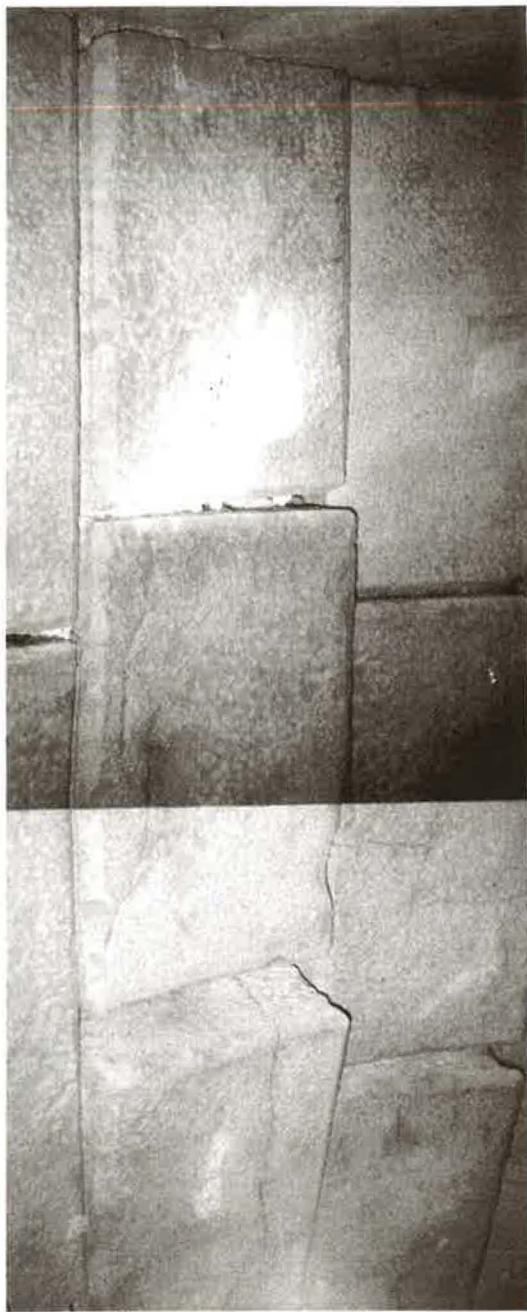
Πίν. 16. Κατάσταση των δόμων κάτω από το κλειδί της καμάρας στη βόρεια πλευρά (συναρμολόγηση φωτογραφιών)

Πίν. 17. Το κλειδί προς τη δυτική πλευρά (από Β προς Ν)

Πίν. 18. Το κλειδί προς την ανατολική πλευρά (από Ν προς Β)

Πλν. 19. Κατάσταση των δόμων κάτω από το κλειδί στη νότια πλευρά, Α-Δ (συνεργική φωτογραφία)